

## ՀԱՅՈՒԹԻՒՆ, ԵՒ ՄԻԹԱՐԵԱՆՑ ԿԱԹՈՒԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

Ե.

Երբոր սկսանք Միթարեանց կաթողիկոսութեանն ու իսկական Հայութեան վրայ մեր գիտողութիւնները գրել, մտքերնէս չէր անցած որ հարկադրիմք հերքումն շարադրել այնպիսի շաղկապի եւ յանդուգն հեղինակի մը գրուածքին որ ոչ *հայութեան* ինչ լինելը զիտէ, եւ ոչ *կաթողիկոսեան* ինչ եղածը կհասկընայ, ուստի եւ կցուցրնէ իւր խօսքերովը թէ ինքը ոչ հայ է եւ ոչ կաթողիկ, այլ իմաստակ շրջմովիկ, ցած կիրքերու խաղալիկ:—Բայց այս նոր բան չէ. միթէ շատ անգամ տեսնուած չկն այնպիսի թեթեւամիտներ որ երկու հոգւոյ իրարու հետ վիճաբանութիւն ընելը տեսնելով, բայց վիճաբանութեան նիւթը չգիտնալով, իրենց ինքնահաւան գոռոզութեանն ալ չկերցընելով հարցընել հասկընալ թէ վէճը ինչ բանի վրայ է, կամ թէ վիճաբանողներուն պատճառներն ինչ են, առանց հրաւիրուելու դատաւոր կբազմին, եւ խօսքի մէջ խառնուելով՝ մէկուն կամ մէկային իւրաւունք կուտան՝ միայն այս մտքով որ իրենք երկուքէն ալ վեր երեւնան խելքով ու աստիճանով. եւ շատ անգամ իրենց յանդգնութեանը պատիժը կզտենէ՝ երկուքէն ալ ծեծ ուտելով:

Նախընթաց յօդուածին մէջ արդէն ցուցցինք մեր իմաստակ *կրիսիկոսին* ճիշդութեան կրօնաքննական հոգին, որով Վարդապետարանին հեղինակին *բաղձանքը* (*желание*) հասկընալ կձեւացրնէ ու կզատապարտէ: Թող շատ չգրգուի բարեսէր ընթերցողը՝ թէ որ այս բանիս նոր ապացոյց մըն ալ բերեմք այս տեղ նոյն գրուածքէն:

«Այս դասատետրը տպուած է, կըսէ, Կոստանդնուպօլսոյ Յակօբ Պատրիարքին հրամանաւր, ինչպէս որ ճակատէն կերելի: Բայց որովհետեւ այս դասատետրը սահմանեալ է *Թեոդոսիոյ Խաչիպեան Ուսումնարանին*, ապագայ *Եկեղեցական Դպրոցին*, վերջապէս ազգային դպրոցներու համար, մեզի կերելի թէ *աւելի կանոնաւոր՝ աւելի օրինաւոր* կլինէր՝ նորա հրատարակութեանը համար «ընդունիլ էջմիածնայ Կաթողիկոսին, կամ որ «նոյն է՝ էջմիածնայ Սինողին հաւանութիւնը.

«վասն զի Յակօբոսը՝ միայն Տաճկաստանի «Հայոց պատրիարք է, մինչդեռ էջմիածնայ «Կաթողիկոսը գերագոյն հոգեւորական զուխ «է ամենայն Հայոց:» Այս փոքոցուոյց խօսքէն ինչ հետեւանք հանելը տեսնելէն առաջ՝ ընթերցողին միտքը ձգեմք նախ՝ թէ Վարդապետարանը զլիաւորապէս Տաճկաստանի Հայոց զրպրօցներուն համար հրատարակուած է, ինչպէս որ ցուցուցինք. — մեր *կրիսիկոսը* ուսկից հնարեր է որ իբր թէ *Թեոդոսիոյ Խաչիպեան Ուսումնարանին* եւ ապագայ *Եկեղեցական Դպրոցին* համար գրուած է: Գիտցողները լաւ գիտեն այս իրեն ըսածին բուն պատճառը եւ նպատակը. բայց հրատարակուիլը չեն ուզեր, ուստի մենք ալ *կրիսիկոսին* *զգիտութեանը* միայն կուտամք այս բանս, ու կանցնիմք միւս հարցմունքին թէ ինչ ըսել կուզէ այդ իմաստակը այն խօսքովն որ կաւելցրնէ թէ *աւելի կանոնաւոր* եւ *աւելի օրինաւոր կլինէր* (*правильнее и законнее было бы*) նորա հրատարակութեանը համար ընդունիլ էջմիածնայ *Կաթողիկոսին* կամ *Սինողիոսին* հրամանը: Ո՞չ ապաքէն այդ բաղդատական գրուցուածքովն ինքնին կվկայէ թէ Վարդապետարանին Կոստանդնուպօլսոյ Պատրիարքին հրամանաւր տպուիլը *անկանոն* եւ *ապօրինաւոր* բան մը չէ, այլ մանաւանդ *կանոնաւոր* եւ *օրինաւոր* գործ է, որովհետեւ Կոստանդնուպօլսոյ Պատրիարքն ալ ընդ իրաւասութեամբ եւ զլիաւորութեամբ էջմիածնայ Վեհափառ Կաթողիկոսին՝ եւ նոյնպէս ուղղափառ եւ ուղղադաւան՝ եկեղեցական իշխանաւոր մի է: Ի՞նչ է ուրեմն այդ իմաստակին *կանոնաւորագոյն* եւ *օրինաւորագոյն* բան փրկուածը: Թէ որ Գաբրիէլ Վարդապետը Ռուսաստանի Հայոց մէկ վիճակին Առաջնորդ ընտրուելէն *էտքը* շարադրած ու հրատարակած լինէր իւր Վարդապետարանը, մենք գիտեմք՝ այն իմաստակին ալ չգիտցածը՝ թէ *անկանոն* եւ *ապօրինաւոր* գործ կլինէր ըրածը, որ փոխանակ էջմիածնայ Կաթողիկոսին կամ Սինողիոսին հրամանն առնելու՝ Կոստանդնուպօլսոյ Պատրիարքին հրամանը խնդրէր:

Բայց թէ որ այդ Վարդապետարանին տը-



պագրութեան հրամանը առնուեր է՝ Գաբրիէլ Վարդապետին Նախիջեւանի եւ Պեսարապիոյ վիճակին Առաջնորդ ընտրուելէն առաջ, ինչպէս որ Գ յօդուածին մէջ յայտնի ցուցուցինք, իմաստակ բանաքաղին ինչ կմնայ ըսելիք:— Զարամիտ ու բանասերիւ մարգուն միթէ պատճառանք կպակսի երբոր ուզէ չարախօսութիւն ընել:

Առաջ ըսեր էր թէ *կանոնաւորագոյն եւ օրինաւորագոյն* կլինէր՝ թէ որ Վարդապետարանը քննուէր էջմիածնայ Կաթողիկոսէն ու Սիւնհոդոսէն: Այն խօսքին բնական հետեւանքը ոչ ապաքէն այս միայն պիտի լինէր որ Վարդապետարանին Կոստանդնուպօլսոյ Պատրիարքէն քննուիլը միայն *կանոնաւոր եւ օրինաւոր* գործ եղեր է, եւ ոչ *կանոնաւորագոյն եւ օրինաւորագոյն*: Բայց դու տես մեր իմաստակին յանդուգն չարութիւնն ու զարմացիր. «Գաբրիէլ Վարդապետը, մեր եկեղեցականաց «վրայ ունեցած անմեծարանքին չնայելով «(կրսէ), հաւանականաբար (вероятно) լաւ «կհասկընար թէ էջմիածնայ Սինոդը կամ Կաթողիկոսը հրաման չէին տար իրեն որ իւր «քրիստոնէականը տպագրէ այնպէս՝ ինչպէս «որ եղեր է նորա գրչէն:»

Նախ ինչ ըսել կուզէ արդեօք այդ ինքնակոչ աստուածաբանը մեր եկեղեցականք ըսելովը. ընդհանրապէս *հայագգի* եկեղեցականաց համար է խօսքը թէ *միայն* Ռուսաստանի հայ եկեղեցականաց համար: Եթէ առաջինն է դիտաւորութիւնը, մէք առաջ ալ ըստ բաւականին հասկըցուցինք թէ առ եկեղեցականս ընդհանրապէս *անմեծարանք* (неуважение) ունեցողը ով է. Գաբրիէլ Վարդապետը, որ եկեղեցական եւ վարդապետ աստուածաբանութեան լինելով՝ իւր փոքրիկ մէկ գրուածքը առանց Կոստանդնուպօլսոյ սրբազան Պատրիարքին եւ Հոգեւորական Ժողովոյն հրամանին չէ ուզած տպագրել, թէ ինքը՝ յանդուգն քննաբանը, որ սոսկական եւ աշխարհական լինելով, եւ ամենայն աստուածաբանական գիտութենէ զուրկ, եւ իւր ազգին ընդհանրապէս՝ եւ մասնաւորապէս ամենայն եկեղեցականաց արհամարհող, համարձակեր է այդ բանասարկու գրուածքովը կարծեցընել թէ Հայաստանեայց եկեղեցին *երկու տեսակ* վարդապետութիւն ունի, մէկը Տաճկաստանին մէջ ընդունելի, միւսը Ռուսաստանին մէջ: Մի ար-

դեօք Կոստանդնուպօլսոյ Պատրիարքին եւ Հոգեւորական Ժողովոյն վարդապետութիւնը հերձուածողական է եւ հերետիկոսական, եւ էջմիածնայ դաւանութիւնը միայն ուղղափառական: Տեսար հիմա այդ իմաստակին յանդուգն դատողութիւնը ուր տարաւ զինքը, կամ ինչպէս խայտառակեց իրեն չարութիւնը:

Ո՞վ տուեր է իրեն այդ իշխանութիւնն որ ըսէ եւ գրէ թէ Կոստանդնուպօլսոյ Պատրիարքին եւ Տաճկաստանի Հայոց Հոգեւորական Ժողովոյն *ընդունելի* եղած քրիստոնէական մը՝ կրնայ *անընդունելի* լինել էջմիածնայ Կաթողիկոսին կամ Սիւնհոդոսին: Եթէ այդ իմաստակին ըսածն ընդունելի բան լինէր, ոչ ապաքէն տարակուսելի եւ կեղակարծ համարելի կլինէին այն ամենայն կրօնական գրուածքներն որ Պօլսոյ Պատրիարքին կամ Պատրիարքաց հրամանաւր տպուեր են ու հետզհետէ կրտպուին. ընդ որս նաեւ այժմու Վեհ. Կաթողիկոսին գրքերը, *Խորհրդածութիւնք ի վերայ Շնորհաց, Բարի մարդ եւ բարի ֆրիսունեայ*, եւ Հանդիսարան ուղղափառ հաւատոյ Հայաստանեայց եկեղեցոյ ըսուածները, որ բոլորն ալ Պօլսոյ Պատրիարքին հրամանաւն են հոն տպուած:— Բայց ոչ. մեզի համար Հայաստանեայց եկեղեցին մի միայն է, եւ իրեն վարդապետութիւնն ամէն տեղ մի եւ նոյն է, ինչպէս յէջմիածին, նոյնպէս եւ ի Կոստանդնուպօլիս եւ յերուսաղէմ, յեգիպտոս եւ ի Հնդկաստան, եւ ամենայն տեղ՝ ուր որ էջմիածնական կամ Լուսաւորչական Հայք օրինաւոր ձեռնադրութեամբ կարգեալ եկեղեցական իշխանաւորաց կհնազանդին. եւ սոցա մէջ եթէ իրաւասութեան խնդիրներ ալ կան հարիւրաւոր տարիներէ իվեր, այն խնդիրները մեր հաւատքին հիմնական վարդապետութեանցը ամենեւին վնաս մը չունին, եւ նոցա լուծմունքը տալը՝ եւ ոչ հասարակ եկեղեցականաց գործն է, թող թէ այդ իմաստակին նման աշխարհականաց՝ յանդուգն եւ ինքնակոչ աստուածաբանից: Ապա թէ ոչ, հարկ պիտի լինէր ըսել թէ իրաւունք ունին այն *քողոքականներն* որ իրենց հայրենի եկեղեցիէն ապստամբիլը արդարացընել ուզելով՝ կյանդրգին պնդելու թէ «Հայաստանեայց եկեղեցոյ «վարդապետութիւնը մութ եւ անորոշ վարդապետութիւն մի է. ամէն մարդ ուզածին պէս «կհաւատայ եւ կբարոգէ, յէջմիածին ուրիշ «կերպ՝ ի Կոստանդնուպօլիս ուրիշ կերպ:»



Այս ըսողները տգէտ եւ յանդուգն բողոքական (փրօթէսթան) մարդիկ են, արդեօք մեր տգէտ եւ յանդուգն *կրիսիկոս*ն եւս ինոցանէ է... Եթէ այնպէս է, մենք իրեն հետ բան չունիմք, եւ ոչ նա մեզի հետ: Պօլսոյ բողոքական *Աւեսաքերին* աչքը լոյս, որ առանց թերեւս գիտնալու՝ իրեն համախոհ գործակից մը աւելի ունի Ռուսաստանի մէկ անկիւնը, թէպէտ եւ շատ խեղճ գործակից. բարով վայելէ: Մխիթարեանց ալ աչքը լոյս, որ Գաբրիէլ Վարդապետին քրիստոնէականը քննող ու անոր չհաւնող *կրիսիկոս* մը գտան՝ Խապառաճեան իմաստակին նման, լուսաւորչական Հայոց մէջ. բարով վայելեն:

Բայց մէք դարձեալ այս կարծեաց վրայ եմք թէ ճշմարիտ լուսաւորչական Հայը պէտք է աւելի ուրախանայ ասոր՝ որ այն քրիստոնէականը ոչ բողոքականաց հաճոյ եղաւ եւ ոչ պապականաց. յայտնի ապացոյց՝ որ նոցա մոլար սկզբունքները համարձակ կբանդէ, եւ Հայ-

աստանեայց եկեղեցւոյ վարդապետութիւնները կհաստատէ, ինչպէս որ ճանչցան եւ վրկայեցին Կոստանդնուպօլսոյ սրբազան Պատրիարքը եւ իրեն հոգեւորական ժողովը: Իսկ մեր իմաստակ *կրիսիկոսին* այն քրիստոնէականին հաւնիլը կամ չհաւնիլը մէք այն ատեն բանի տեղ կղենմք՝ երբոր ցուցրնէ մեզի թէ ինքը կոնդակ եւ իշխանութիւն առեր է Վեհափառ Կաթողիկոսէն եւ էջմիածնայ սիւնհոդոսէն՝ ազգիս մէջ ելած եւ ելլելու աստուածաբանական գրուածոց քննութիւն ընելու եւ վճիռ տալու, *քերես* առ իշգոյէ իրեն չափ իմաստուն վարդապետի կամ եպիսկոպոսի եւ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ իրաւունքները ջատագովող պաշտպանի:

Մինչեւ որ ինքը այս պաշտօնն իրօք առած լինելը ցուցրնէ մեզի՝ մէք դառնամք մեր խնդրոյն, եւ յաջորդ յողումին մէջ տեսնեմք թէ *Կարդիկոսիւն Մխիթարեանց* ըսելով ինչ կիմանամք:

## ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԱՆՑԻՑ

Սարտենիոյ զօրքերուն Նափոյի մտնելովը բոլոր Եւրոպան շարժ ելաւ: Քանի որ Խալիլոյ հարաւային կողմերը բան տեսնողը միայն Կարիպալտին էր, եւ Սարտենիոյ տերութիւնը ոչ խօսքով եւ ոչ գործով Խալիլոյ մէջ պատանաժդպուածներուն կխառնուէր, Եւրոպայի տերութիւնները յայտնապէս չէին ըսել իրենց կարծիքը: Բայց երբոր Սարտենիան այժմու, դիւանագիտական կանոններուն մոխիկ չընելով՝ յայտնապէս ելաւ միաբանեցաւ Կարիպալտեանց հետ, եւ Խալիլական յեղափոխութեան ամեն գլխաւոր բեւերը ձեռք առաւ, իսկոյն Եւրոպայի միւս տերութեանց բերանները բացուեցաւ վրան, եւ սկսան ըսել քե Սարտենիան այս գործովը այժմու Եւրոպական ազգաց մէջ գտնուած դաշնադրութիւններն աւրեց, իրաւունքները ոտքի տակ առաւ, եւ Նափոյի բազաւորը Յրանջիսկոս Բ, իրաւունք ունի (ըսին) անոր դէմ բողոքելու:

Քափուր կոմսը, որ Սարտենիոյ քաղաքականութեանը կառավարողը կհամարուի, ծերակուտին մէջ նշանաւոր ճառ մը խօսելով, ուրիշ բաներուն հետ այս ալ ըսաւ համարձակ. « Զիս կմեղադրեն որ յեղափոխութեան պաշտպան կեցեր եմ, ես որ միշտ կոխ ըրած եմ յեղափոխութեան դէմ: Հռոմի ու Նափոյի մէջ պատահած բաները՝ դիւանագիտութեան մէջ ընդունուած կանոններով դատել կաւրելի չէ... Նափոյի բազաւորը ինքն ալ խոստովանեցաւ իւր տկարութիւնը՝ երբոր առանց պատերազմելու ձգեց ելաւ մայրաքաղաքէն. անոր կառավարութիւնը մեռաւ բարոյապէս... Կարելի է քե մեր գործողութիւնները խիստ իրաւացի մը չեն. բայց յուսամք քե Եւրոպայի կարծիքը մեզի դէմ չեկնէ: »

Յիրաւի ալ բանը այն աստիճանի հասաւ. Խալիլոյ մէջ որ Սարտենիան կամ ազգային շարժման դէմ պիտի կենար, եւ անով բոլոր Խալիլան իրեն դէմ պիտի հանէր, եւ կամ ազգին գլուխը պիտի անցնէր, ու պիտի առաջնորդէր անոր մեծ նպատակին հասնելու, որ էր Խալիլոյ միութիւնը: Սարտենիան հարկաւ այս երկրորդը պիտի ընտրէր, եւ Քափուր յայտնապէս ըսաւ իւր ճառին մէջ. « Մեր ջանքն ու աշխատութիւնը այս է որ Հռոմը մայրաքաղաք ընեմք Խալիլոյ բազաւորութեանը: »

Սարտենիան այսպէս համարձակ ոչ կխօսէր եւ ոչ կըրգորէր՝ քե որ չգիտնար քե Դաղդիան ու Անգղիան կհանին իւր բռնած ճամբուն: Կերենայ քե հիւսիսային տերութիւններն ալ միտք չունին Սարտենիոյ դէմ ելլելու, եւ ոչ իսկ Դերմանիան. բայց Աստրիան հարկաւ առիթ կնայի որ իւր վրէժը առնու Սարտենիայէն՝ երէ կարենայ:

Աստրիան մեծ ջանք ունէր, կրսն, որ Ռուսաց տերութիւնը իրեն հետ համաձայնեցրնէ Խալիլոյ խնդրոյն մէջ, եւ յոյսը Վարշաւի տեսաւորութեան վրայ էր: ՎԵՀԱՓԱՌ ԿԱՅՍՐԷ հասաւ Վարշաւ. հոկտեմբերի 8-ին, երկրորդ օրն ալ Աստրիոյ կայսրը եւ Բրուսիոյ խնամակալ իշխանը: Հոկտեմբերի 14-ին տեսաւորութիւնը վերջացաւ, բայց ինչ բանի վրայ որոշմունք եղածը յայտնի չէ, քեպէտ եւ կրկարծուի քե Խալիլոյ գործողութեանց վրայ անշուշտ խօսք եղած է երեք բազաւորներուն մէջ:

Սարտենիոյ բազաւորը Վիկտոր-Էմմանուէլ մտաւ Նափոյի նոյեմբերի 7-ին: — Նափոյի բազաւորը Կայերա ամրոցը քաշուած՝ հոն պաշարուէր Ե Սարտենիոյ զօրքերէն: Այժմ Նափոյի տերութեան մէջ 55,000 զօրք ունի Սարտենիան: